Puheenvuoroja

Maarit Mäkinen

Perustaidot osallisuuteen kompleksisessa maailmassa

Taloudellisen yhteistyön ja kehityksen järjestön OECD:n esittämien tutkimusten mukaan kaikkialla maailmassa taidot luovat vaurautta ja edistävät kansalaisten yhteiskunnallista osallisuutta. Tämä OECD:n taitojen manifesti määrittelee perustaidot, jotka kaikkien maiden kansalaisten olisi saavutettava. Sen mukaan perustaitoja ovat luku-ja numerotaidot sekä tietotekniikkaa soveltavat ongelmanratkaisutaidot. ”Universaalit perustaidot” esitetään tienä ulos köyhyydestä kohti ”osallistavaa kehitystä ja kasvua” (Hanushek, Schwerdt, Wiederhold & Woessmann 2015).

OECD:n teettämät tutkimukset, kuten koululaisten osaamista mittaava PISA ja aikuisten taitoja mittaava PIAAC, ohjaavat selvästi jäsenmaidensa kansallista koulutuspolitiikkaa. OECD:n rooli näyttää vakiintuneen kansallisten vallanpitäjien ylikansallisena neuvonantajana, ja sama perustaitodiskurssi on näkyvissä koulutuspolitiikan osallistamisen tavoitteissa. Perustaidot esitetään PIAAC-tutkimuksen (Programme for the International Assessment of Adult Competencies) Suomea koskevassa raportissa kansalaisten osallisuuden edellytyksiksi: ”Näiden taitojen riittävä hallinta on sekä elinikäisen oppimisen edellytys että tietoyhteiskunnan työ- ja arkielämään osallistumisen välttämätön väline” (Malin, Sulkunen & Laine 2013).

Viime vuosina Suomen hallinnollisissa tavoitteissa ovat korostuneet kansalaisten osaaminen ja taidot osallistamisen mahdollistajana. Pääministeri Kataisen hallituksen tavoitteena oli nostaa suomalaiset maailman osaavimmaksi kansaksi vuoteen 2020 mennessä. Pääministeri Marinin hallitus jatkaa pääministeri Rinteen hallituksen toimintasuunnitelmaa ”Osallistava ja osaava Suomi – sosiaalisesti, taloudellisesti ja ekologisesti kestävä yhteiskunta”. Toimintasuunnitelman strategisina tavoitteina mainitaan demokratian, osallisuuden ja yhteiskunnan instituutioihin luottamisen vahvistuminen sekä kasautuvan syrjäytymisen ja eriarvoistumisen katkaiseminen. Tavoitteena on saada osaamisesta turvaa työn murrokseen. Erikseen mainitaan nuorten ja maahanmuuttajataustaisten osallistamisen tavoitteet sekä yritysten kilpailukyvyn parantaminen globaaleilla markkinoilla osaamisen ja koulutuksen keinoin.

Valtionhallinnon osallistamisen ja osaamisen tavoitteet juontuvat OECD:n tutkimuksista sekä Euroopan unionin suosituksista. Osaaminen, perustaidot ja elinikäinen oppiminen ovat käsitteinä ja tavoitteina OECD:n suosimaa tematiikkaa, jotka on omaksuttu mukaan Euroopan unionin koulutuksellisiin strategioihin ja kytketty osallistamisen tavoitteisiin. Euroopan komission mukaan kaikilla on oikeus laadukkaaseen ja osallistavaan koulutukseen ja elinikäiseen oppimiseen, joka kehittää avaintaitoja ja perusosaamista. Tätä tukee myös Euroopan komission Eurooppa 2020 -strategia, jonka

tavoitteena on älykäs, kestävä ja osallistava talouskasvu. Euroopan sosiaalisten oikeuksien pilarissa kansalaisille halutaan tarjota yhtäläisiä mahdollisuuksia työmarkkinoille, oikeudenmukaisia työoloja sekä sosiaalista osallisuutta. Osallisuus esitetään pilarissa oikeutena sosiaali-ja terveyspalveluiden saatavuuteen. OECD:n ja Euroopan unionin linjauksissa kansalaisten osallisuus näyttäytyy ensisijaisesti kontekstissa, jossa osaaminen ja taidot mahdollistavat menestymisen työelämässä.

Euroopan unioni tukee osallistamisen ja osaamisen linjausten toteuttamista rakennerahastoilla, joiden avulla tavoitteet kanavoidaan toiminnalliselle tasolle eli esimerkiksi kansallisille koulutusorganisaatioille. Euroopan unionin sosiaalirahasto rahoittaa hankkeita ja kehittämisohjelmia, jotka määrittelevät tavoitteikseen tasa-arvon edistämisen, syrjäytymisen ehkäisemisen, osaamisen ja työolojen kehittämisen sekä ihmisten osallistumisen aktivoimisen. Suomessa rahaston tuella on toteutettu esimerkiksi sosiaalista osallisuutta lisääviä hankkeita vuosina 2014–2020 sekä opetus- ja kulttuuriministeriön hallinnoimat Taito-ja Digiaikakauden taidot -ohjelmat (2012–2020), joiden tavoitteena on kansalaisten perustaitoja parantavien toimintatapojen kehittäminen (OKM 2014). Näin OECD:n tutkimuksen määritelmä aikuisten tarvitsemista perustaidoista maakohtaisine kehittämissuosituksineen sekä Euroopan unionin strategialinjauksineen on konkretisoitu kansallisella tasolla järjestöille ja koulutusorganisaatioille, jotka toteuttavat ohjelman tavoitteisiin sopivia kehittämishankkeita.

Olennaista on kysyä, millaista osallisuutta perustaitodiskurssi lupaa ja mahdollisesti tuottaa sekä onko näin rakennettu ymmärrys riittävä. Tarkastelen puheenvuorossani OECD:n tuottamaa perustaitodiskurssia osallisuuden viitekehyksessä käyttäen aineistona PIAAC-aikuistutkimusta ja Suomen kansallisia ohjelmalinjauksia. Lähestyn aihetta yhteiskuntatieteilijänä ja viestinnän tutkijana huomioiden eri tieteenalojen näkökulmia osallisuuteen. Väitän hallinnollisen diskurssin johdattelevan yksipuoliseen ymmärrykseen perustaidoista kansalaisten yhteiskunnallisen osallisuuden mahdollistajina, jos siinä ei huomioida muita osallisuuteen vaikuttavia tekijöitä eikä kompleksista maailmaa.

Osallisuuden viitekehys

Osallisuuden (sosial inclusion) viitekehys on monitahoinen ja sisältää erilaisia näkökulmia eri tieteenaloilla. Sosiaalipolitiikassa osallisuudesta puhutaan usein sosiaalisena oikeutena hyvinvointiin ja valtion tukemiin palveluihin. Tällöin osallisuutta tarkastellaan esimerkiksi aineellisena ja aineettomana osallisuutena hyvinvoinnin resursseista (Isola ym. 2017). Sosiaalipolitiikan näkökulmasta osattomuus voi konkretisoitua työttömyytenä ja köyhyytenä. Käyttäytymistieteet tuovat esiin yksilön kokemuksellisen ulottuvuuden sekä osallisuuden kokemusta mahdollistavat ja estävät tekijät. Osallisuus kokemuksena on tunne siitä, että on merkityksellinen osa kokonaisuutta. Osalliseksi itsensä tunteva ihminen kokee voivansa vaikuttaa omaan elämäänsä, elinympäristöönsä ja yhteiskuntaan.

Yhteiskuntatieteissä osallisuus kuvaa erityisesti kansalaisen mahdollisuuksia olla täysivaltaisesti mukana yhteisössään ja yhteiskunnassa. Osallisuutta ja osattomuutta voidaan tarkastella edelleen julkishallinnon, talouden ja kansalaisyhteiskunnan puhetapojen näkökulmista, jolloin osallisuus kytkeytyy kansalaisten rooliin ja toimijuuteen.

Julkishallinnon ja maailmantalouden keskeisimpien vaikuttajien, kuten OECD:n tai Euroopan unionin, puhetapa tuottaa järjestelmävetoista osallistamista, joka pyrkii ihmisten aktivointiin järjestelmän logiikalla. Järjestelmävetoinen osallistaminen perustuu strategioihin ja ohjelmiin, jotka suunnitellaan poliittisella makrotasolla ja joiden diskurssissa vaikuttaa asiantuntijapuhe, kuten OECD:n teettämät tutkimukset. Esimerkiksi PIAAC-aikuistutkimuksen diskurssi tarjoaa inhimillisen pääoman teoreettista käsitteistöä järjestelmävetoisen osallistamisen tueksi. Tutkimuksen mukaan sen mittaamat kolme kognitiivista

taitoa tuottavat inhimillistä pääomaa, joka on määritelty ”tiedoiksi, taidoiksi, kompetenssiksi ja ominaisuuksiksi, jotka ovat oleellisia yksilöiden taloudellisessa toiminnassa” (OECD 2013, käännös kirjoittajan).

Kansalaisyhteiskunnan retoriikassa kansalainen esitetään yhteiskunnan vaikuttajana. Ihmiset nähdään tällöin kyvykkäinä ja itsenäisesti kehittyvinä, jolloin osallisuus tarkoittaa myös osallistumista yhteiseen päätöksentekoon. Osallisuus voidaan jakaa lisäksi eri tyyppeihin, kuten tieto-, suunnittelu-, päätös- ja toimintaosallisuuteen. Tieto-osallisuus on oikeutta tiedon saamiseen ja tuottamiseen, suunnitteluosallisuus asioiden valmisteluun liittyvää vuorovaikutusta, päätösosallisuus suoraa osallistumista esimerkiksi alueelliseen päätöksentekoon, ja toimintaosallisuus sisältää kuntalaisten omaa toimintaa, kuten ympäristön kunnostusta tai kulttuuritapahtumien järjestämistä.

Järjestöjen puhetapaa voidaan kuvata kansalaisyhteiskunnan tyyppiseksi puhetavaksi. Kolmannen sektorin hankkeet pyrkivät usein tuomaan eriarvoisuuden julkiseen keskusteluun, jotta ratkaisut nousisivat ruohonjuuritasolta päättäjien tietoon. Hankkeet edustavat osallistettavien asiaa, mutta näissäkin saattaa puuttua suora keskusteluyhteys heikoimmilla olevien kanssa. Osallistamishankkeiden lähtökohdaksi onkin ehdotettu periaatetta ”nothing about us without us”, jolla viitataan keskustelevaan politiikkaan, jossa mitään päätöksiä ei pitäisi tehdä ilman ihmisiä, joita asia koskee. Nobel-palkittu filosofi ja taloustieteilijä Amartya Sen (2013) korostaa kykyjen ja toimintavalmiuksien merkitystä osallisuudelle. Senin toimintamahdollisuuksien teorian mukaan yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden toteutumiseksi ihmisillä pitää olla todellista valinnanvapautta ja mahdollisuudet tavoitella itselleen arvokkaita asioita. Senin vapauspainotteisen näkökulman mukaan voimme tukea (osallistavia) asioita, joita ihmiset arvostavat, kuten vapautta kurjuudesta ja lukutaidottomuudesta tai vapautta saavuttaa arvostusta ja kunnioitusta omine kyvykkyyksineen.

Osallisuuden edistäminen perustaitoja lisäämällä

Voidaanko osallisuutta sitten edistää ihmisten perustaitoja lisäämällä? Sosiaalipolitiikan näkökulmasta ei täysin, koska osallisuus edellyttää myös osuutta yhteisiin resursseihin, kuten riittävään elintasoon. Tutkimusten mukaan taitoja kehittämällä voidaan lisätä työllistymismahdollisuuksia ja elintasoa, mutta taidot selittävät kansalaisten taloudellista hyvinvointia vain osittain.

OECD:n tutkimuksia toteuttaneen taloustieteilijä Eric Hanushekin mukaan hyvät perustaidot ovat järjestelmällisesti yhteydessä korkeampiin palkkoihin kaikissa PIAAC-tutkimuksen jäsenmaissa. OECD:n tutkimuksen mukaan ”kaikkialla taidot muuttavat elämää, tuottavat vaurautta sekä edistävät sosiaalista osallisuutta” (Hanushek ym. 2015). Kansalliset hallinnolliset ohjelmat ovat samalla linjalla. Suomen opetus-ja kulttuuriministeriön Taito-ohjelman mukaan ”lukutaito, numerotaidot sekä tieto-ja viestintätekniikkataidot ovat nyky-yhteiskunnan perustaitoja, jotka ovat edellytys täysipainoiselle työelämään osallistumiselle”. Ohjelman tavoitteena mainitaan ”osallisuuden edistäminen eriarvoisuuden ja syrjäytymisen ehkäisemiseksi” (OKM 2014.)

Taloustieteilijä Anita Alves Pena on tarkastellut PIAAC-tutkimuksen dataa hieman eri näkökulmasta korostaen taitojen ja elintason vaihtelevuutta maiden sisällä ja välillä. Hanushek ym. (2015) korostavat perustaitoja. Penan (2016) mukaan taas muut tekijät, kuten taloudelliset suhdanteet ja poliittiset järjestelmät, ovat taitoja merkittävämpiä. Globalisoituvaa koulutuspolitiikkaa arvostelleet tutkijat (esim. Morgan & Volante 2016) huomauttavat, että OECD:n suosiman inhimillisen pääoman diskurssissa sanomatta ja problematisoimatta jäävät muut taloudelliseen hyvinvointiin sisältyvät tekijät, kuten valtion talous- ja työllisyyspolitiikka, sijoittaminen ja luonnonvarat. Oletuksena on tällöin, että työmarkkinat toimivat ilman häiriötekijöitä.

Kansalaisyhteiskunnan näkökulman edustaja on tässä kohtaa kriittinen. OECD:n suositusten ja niitä myötäilevien hallinnollisten tavoitteiden esittämät kolme perustaitoa eivät riitä aktiivisen kansalaisuuden täysimääräiseen toteutumiseen. Perustaitojen kolmijako perustuu globaalitalouden kontekstiin, jolloin suositukset on suunniteltu vastaamaan erityisesti taloudellisiin ja työelämän tarpeisiin. Kansalaisyhteiskunnan näkökulmasta perustaidot kytkeytyvät liiaksi vastaanottamiseen ja palveluiden käyttämiseen tuottaakseen riittävää yhteiskunnallista osallisuutta.

Käsitys osallisuudesta kokemuksellisena tunteena vaatii myös perustaitoja laajempaa ymmärrystä osallisuutta lisäävistä taidoista sekä muista kokemukseen liittyvistä tekijöistä. Osallisuutta kokemuksena ei voida sanella ulkopuolelta, mutta mahdollisuuksia siihen voidaan lisätä esimerkiksi koulutuksilla tai erilaisilla osallistumisen foorumeilla. Osallisuuden tai osattomuuden kokemus voi konkretisoitua esimerkiksi kulttuuriympäristöstä toiseen siirryttäessä, jolloin tunne mahdollistuu helpommin ympäristössä, jossa myös erilaisuutta ja monimuotoisuutta arvostetaan. Monimuotoisuutta arvostavassa ympäristössä ihmiset voivat hyödyntää erilaisia taitoja ja kyvykkyyksiä, joiden nähdään rikastavan yhteisöä. Ihmisten sisäisiä motivaatioita tutkineiden Edward Decin ja Richard Ryanin (2000) kehittämän itseohjautuvuusteorian mukaan ihmisillä on kolme psykologista perustarvetta: kyvykkyys, autonomia ja yhteisöllisyys, jotka ovat välttämättömiä edellytyksiä kehitykselle ja hyvinvoinnin kokemukselle. Itseohjautuvuusteorian mukaan kyvykkyys on hyvinvoinnin edellytys ja kytkeytyy osallisuuden kokemukseen, mutta taitojen kehittämisen on oltava omaehtoista eikä ulkoa kontrolloitua.

Perustaidoilla kilpaillaan osallisuudesta

Perustaitodiskurssi on tuotettu järjestelmävetoisen osallistamisen viitekehyksessä, ja siinä painottuvat OECD:n siihen tuomat taloudellisen kilpailukyvyn tavoitteet. Tässä viitekehyksessä puhe ihmisistä painottuu asiakkuuteen ja kuluttajuuteen sekä heidän tarvitsemiinsa asioihin ja palveluihin. Riittävät perustaidot voivat edistää yksilöiden menestymistä opinnoissa ja työelämässä sekä kansakuntien taloudellista kilpailukykyä. Perustaitoja kehittämällä kansalaiset ovat yhteistyö- ja kilpailukykyisempiä sekä tuottavampia. Myös opetus- ja kulttuuriministeriön ja työ- ja elinkeinoministeriön tilaama, helmikuussa 2020 julkaistu OECD:n maakatsaus jatkuvan oppimisen uudistamisen tueksi yhdistää taitojen kehittämisen osallisuuteen työelämässä (OECD 2020).

Perustaidot kuuluvat olennaisena osana jatkuvan oppimisen retoriikkaan, joka on jatkoa elinikäisen oppimisen diskurssille. Retoriikan mukaan jatkuva oppiminen on yhteiskunnalle ja yksilölle hyödyllistä sekä taloudellisesti että sosiaalisesti. Elinikäisen oppimisen retoriikan muokkaamasta ihmiskuvasta väitelleen Heikki Kinnarin (2020) mukaan retoriikassa jatkuvan oppimisen tarve on muuttunut ”totuudeksi” ja ratkaisuksi nopeaan yhteiskunnalliseen muutokseen. Näin järjestelmävetoisesta osallistamisesta jatkuvan oppimisen keinoin tulee tavoite, jota ei voida kyseenalaistaa eikä problematisoida.

Jatkuvan oppimisen diskurssin hegemoniassa osallisuutta tuetaan ulkopuolelta, mutta se on myös entistä enemmän itse ansaittava perustaitoja opiskelemalla ja päivittämällä. Perustaidoista tulee välttämätön edellytys osallisuudelle. Esimerkiksi ilman digitaalisia taitoja kansalainen jää väistämättä monien toimintamahdollisuuksien ulkopuolelle, mikä on entisestään vahvistunut koronaviruspandemian aikana. Digiloikka on mahdollisuus, mutta samalla välttämättömyys ilman vaihtoehtoja.

Itseohjautuvuutta tukevia taitoja kompleksisessa maailmassa

Toistaiseksi ei ole näyttöä siitä, miten OECD:n määrittelemät perustaidot lisäisivät osallisuutta laajassa merkityksessä, jossa ne käsittävät

myös toiminnallisen osallisuuden, vaikuttamaan kykenevän osallisuuden ja kokemuksellisen osallisuuden. Osallisuuden ja osallistamisen viitekehyksessä pitäisi huomioida strategiapohjaisen kehittämisen lisäksi sekä ihmisten itsensä määrittelemät ja itsenäistä toimintaa edistävät päämäärät että ympäröivän – usein muuttuvan ja kompleksisen – maailman haasteet ja mahdollisuudet.

Kun osallisuus kytketään kansalaisen toimijuuteen ja kokemukselliseen osallisuuteen, sen edellytyksiä ovat ihmisen kompetenssi ja mahdollisuudet hyödyntää omia voimavarojaan. Kompetenssi merkitsee niitä valmiuksia ja perustaitoja, jotka ihminen itse määrittelee tärkeiksi kokeakseen osallisuutta. Lisäksi ihmisten mahdollisuudet omien voimavarojensa hyödyntämiseen ovat kontekstiriippuvaisia eli yhteiskunnallisten tilanteiden ja rakenteiden määrittämiä, jolloin niihin on vaikea vaikuttaa perustaitoja lisäämällä.

Nykyinen perustaitodiskurssi on liian mekanistinen toimiakseen muuttuvien tilanteiden kompleksisessa maailmassa. Mekanistisen ajattelun mukaan ylemmillä auktoriteeteilla on kyky tehdä strategisia valintoja, joita alemman tason toimijat toteuttavat. Strategiset valinnat jättävät kuitenkin huomioimatta muuttuvat, epävarmat ja yksilölliset tekijät, kuten lukuisat ympäristöön tai talouteen vaikuttavat muuttujat.

Kompleksisuusajattelu taas tarjoaa näkökulman, jossa hyväksytään ymmärryksemme rajoittuneisuus sekä huomioidaan ennakoimattomat tekijät. Globaalin maailmanpolitiikan vaikutukset, teknologinen kehitys ja lukuisat muut haasteet, kuten ilmastonmuutos, väestön ikääntyminen tai pandemia, pakottavat tarkastelemaan kompleksisuuden vaikutusta strategiatyöhön, kuten osallisuuden edistämiseen. (Esim. Pernaa 2020.) Maailmanlaajuisesti vuonna 2020 alkanut koronaviruspandemia on esimerkki kompleksisen maailman viheliäisestä ongelmasta, johon ei ollut valmiita ratkaisuja ja vastauksia. Ongelmanratkaisu muuttuvissa tilanteissa on tulossa mukaan PIAAC-aikuistutkimuksen seuraavalle, keväällä 2021 toteutettavalle kierrokselle. Siinä kolmanneksi perustaidoksi on vaihdettu adaptiivinen ongelmanratkaisukyky, jolla viitataan taitoihin ratkaista vaihtelevia ongelmatilanteita tarpeen mukaan tietotekniikkaa hyödyntäen.

Osallisuuden viitekehystä tarjotaan usein tukemaan strategisten ohjelmien päämääriä, jolloin esimerkiksi perustaidoista muodostetaan kuva, jonka mukaan ne voivat lisätä demokraattista hyvinvointia. Kuva pitää paikkansa vain osittain, koska osallisuuden merkitys on hyvin monitahoinen: se sisältää niin kokemuksellisen ulottuvuuden kuin monet ulkoiset osallisuutta mahdollistavat tai estävät tekijät. Perustaidoilla osallistaminen poliittisen vallan näkökulmasta jatkaa jatkuvan oppimisen diskurssia, joka houkuttelee konsensukseen tiettyjen taitojen tärkeydestä, ja samalla voi jättää huomiotta yksilölliset ja itseohjautuvasti tärkeiksi määritellyt taidot. Yhteiskunnallista osallisuutta edistävistä perustaidoista puhuttaessa on syytä tarkentaa, että hallinnollisesti tavoiteltaviksi asetetut perustaidot kuuluvat maailmantalouden keskeisimpien vaikuttajien retoriikkaan, ja ne tarjoavat osallisuutta kilpailutalouden ehdoilla ja kontekstissa. Kansalaisten osallisuus yhteiskunnassa ja kompleksisessa maailmassa vaatii kuitenkin monimuotoisia, uusiutumiskykyisiä ja muuttuviin tilanteisiin sopeutuvia taitoja.

Lähteet

Deci, E. & Ryan, R. 2000. The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry 11 (4), 227–268.

Hanushek, E. A., Schwerdt, G., Wiederhold, S. & Woessmann, L. 2015. Returns to skills around the world: Evidence from PIAAC. European Economic Review 73, 103–130.

Isola, A-M., Kaartinen, H., Leemann, L., Lääperi, R., Schneider, T., Valtari, S. & Keto-Tokoi, A. 2017. Mitä osallisuus on? Osallisuuden viitekehystä rakentamassa. Työpaperi 33/2017. Helsinki: Terveyden ja hyvinvoinnin laitos.

Kinnari, H. 2020. Elinikäinen oppiminen ihmistä määrittämässä: Genealoginen analyysi EU:n, OECD:n ja UNESCOn politiikasta. Kasvatusalan tutkimuksia 81. Helsinki: Suomen kasvatustieteellinen seura.

Malin, A., Sulkunen, S. & Laine, K. 2013. PIAAC 2012: Kansainvälisen aikuistutkimuksen ensituloksia. Helsinki: Opetus-ja kulttuuriministeriön julkaisuja 2013:19.

Morgan, C. & Volante, L. 2016. A review of the Organisation for Economic Cooperation and Development's international education surveys: Governance, human capital discourses, and policy debates. Policy Futures in Education 14 (6), 775–792.

OECD. 2020. Continuous learning in working life in Finland. Teoksessa Getting skills right. Paris: OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/2ffcffe6-en.

OECD. 2013. The survey of adult skills: Reader's companion. Paris: OECD Publishing.

OKM. 2014. Kestävää kasvua ja työtä 2014–2020. Suomen rakennerahasto-ohjelma. Euroopan sosiaalirahaston valtakunnallisten teemojen toteutussuunnitelma. Toimintalinja 4: Koulutus, ammattitaito ja elinikäinen oppiminen. Helsinki: Opetus- ja kulttuuriministeriö.

Pena, A. A. 2016. PIAAC skills and economic inequality. Journal of Research and Practice for Adult Literacy, Secondary, and Basic Education 5 (2), 17–34.

Pernaa, H-K. 2020. Hyvinvoinnin toivottu tulevaisuus: Tarkastelussa kompleksisuus, antisipaatio ja osallisuus. Acta Wasaensia 443.

Sen, A. 2013. The ends and means of sustainability. Journal of Human Development and Capabilities 14 (1), 6–20.